

încadrează cronologic 128 de titluri și 1270 de exemplare de cărți vechi românești și slavone. Dintre acestea, foarte multe au însemnări făcute de diferiți preoți ori cărturari, care îmbogățesc considerabil istoria cărții vechi, făcând legătura cu circulația ei, dar și cu evenimentele politice, religioase sau sociale despre care cartea a rămas astăzi singurul martor. Un exemplu în acest sens îl oferă însemnarea de pe exemplarul de la Voievozi a *Cazaniei lui Varlaam – Carte românească de învățătură*, Iași, 1643, fila 218: „Scris-am eu, Popa Lup din varmeghia Sătmariului, [din] sat(ul) pre nume Țicău, în anul 1774, luna iunie 27, la [sărbătoarea] Sf[ântului] Mare Mucenic Pantelimon, în zilele Craiesii Maria [Tereza]”¹. Pentru acest titlu, autorul a identificat și inclus în paginile cărții sale 39 de exemplare, păstrate în Bihor sau care l-au tranzitat în secolele trecute.

Pe lângă bogăția de informație documentară, remarcăm și câteva inadvertențe de metodologie științifică. Autorul omite prezentarea întregii bibliografii la începutul cărții, citând diferite surse pe care le descoperim doar în paginile cărții. Un asemenea exemplu îl reprezintă studiile și cărțile de specialitate care sunt comentate la aparatul critic (vezi volumul I, p. 157). Apoi, menționează la numeroasele exemplare cercetate „depozit PCN” (Patrimoniu Cultural Național), mai ales la Oradea și la Beiuș, fără a menționa și instituția care are un astfel de depozit. Totuși, autorul a menționat, în „Cuvânt înainte” la primul volum că „și cărțile cercetate de noi în ultimele trei decenii și-au schimbat locul de păstrare. Cele din parohii au fost adunate, pentru o mai bună ocrotire, în depozite zonale, organizate în fiecare județ, în cadrul eparhiilor ortodoxe. Pentru Bihor există trei asemenea depozite la Oradea, Beiuș și Tinca”. Locația este necunoscută pentru noi, din moment ce autorul nu oferă locațiile instituțiilor unde a cercetat aceste exemplare, așa cum localizează foarte bine alte exemplare în Biblioteca Episcopiei Ortodoxe Române din Oradea, *Fondul de Carte Veche*, unde dă și cota (CV 637), sau în depozitul de carte veche din cadrul Muzeului Țării Crișurilor din Oradea (vezi vol. I, poziția 169, p. 162).

În loc de concluzie, considerăm că lucrarea domnului Florian Dudaș creionează un demers amplu și abundent, cu informații documentare și bibliofile. Ea se recomandă cititorilor avizați, pentru că surprinde tipăriturile vechi care au reprezentat semne de cultură ale românilor din teritoriul Bihorului istoric.

Silviu-Iulian Sana

Ana Dumitran, *Poarta cerului*, cu un studiu introductiv de preot Jan Nicolae, Alba Iulia, Editura Altip, 2007, 495 p.

Reflecția asupra fenomenului morții a constituit dintotdeauna un important punct de referință pentru societatea umană. În nici un caz foarte reconfortant, de fiecare dată foarte actual și violentând integritatea ființei umane, moartea s-a impus ca obiect de studiu în toate civilizațiile care au lăsat o urmă în istorie. În aproape toate cazurile, moartea a fost sinonimul trecerii într-o altă realitate, într-un *dincolo* etern, trecerea având imperativă nevoie de o *poartă*, care este de fapt moartea însăși. Deși, poate, atitudinea pe care o suscită *imago mortis* este mai degrabă aceea de încremenire, de amuțire, totuși realitatea ne spune că durerea pricinuită de moartea celui drag (rudă,

¹ *Ibidem*, p. 77.

prieten, membru al comunității) se clamează, se jeleşte, se cere alinată, mângâiată. În Biserica creștină, acest rol a revenit prin excelență preotului, persoană investită, printre altele, cu puterea de a face cunoscut mesajul divin oamenilor. Cu atât mai mult în cazul evenimentului trist pe care îl reprezintă slujba înmormântării, preotul s-a văzut nevoit să găsească întotdeauna argumente solide pentru a întări speranța în suflete, îndemnându-i mereu, poate cu alte cuvinte, dar în același sens, pe credincioși: „Ascultați cuvântul lui Dumnezeu, ca să iasă întristarea de la inimile voastre. Iar vedeți creștini că de multe ori cuvântul bun mângâie durerea și învătăura cea bună piarde întristarea”¹.

Cele câteva gânduri înșirate mai sus au rolul de preambul la prezentarea unui volum având ca subiect de cercetare predica rostită de preot cu ocazia înmormântării la românii din Transilvania secolelor XVII-XVIII. Ana Dumitran, autoarea cărții *Poarta cerului*, atinge o temă deosebit de interesantă, pentru că subiectul thanatologiei are nevoie de permanente reconsiderări. În cazul de față, ni se prezintă un repertoriu de cuvântări funebre, reprezentând tot atâtea modalități prin care unii preoți români din Ardeal încercau să vină în întâmpinarea nevoilor spirituale ale comunităților păstorite de ei.

Lucrarea *Poarta cerului* încununează strădanii anterioare, dintre care pot fi amintite studiile *Constante ale discursului în omiletica funebră a românilor transilvăneni din veacul al XVII-lea* și *Lirica funebră transilvăneană între profan și sacru*², ori volumul redactat în calitate de autoare de Ana Dumitran, intitulat *Religie ortodoxă – religie reformată. Ipostaze ale identității confesionale a românilor din Transilvania în secolele XVI-XVII* (Cluj-Napoca, 2004); aici găsim, printre altele, informații despre modalitatea în care preoții români au preluat modelul predicii protestante, împărtășind credincioșilor cuvântul divin prin intermediul limbii române: „latura cu cea mai mare pondere a acestui fenomen [de românizare a serviciului divin], a constituit-o însă predica, în mod special cea funebră. Contribuția preoților ardeleni la apariția și dezvoltarea în lumea românească a acestui gen omiletic este esențială [...] predica funebră reprezentând, alături de cronică, singurele contribuții originale ale românilor din această perioadă a istoriei lor culturale”³.

Poarta cerului este deschisă de un studiu introductiv asupra omileticii în general și a necrologului în special, semnat de preotul Jan Nicolae. Acesta remarcă atenția cu care și-a modelat mesajul Biserica creștină, în ceea ce privește discursul funebru, de la panegiricul dedicat sfinților, la *ars moriendi* și până la predica-necrolog, care s-a bucurat de un avânt fără precedent în mediile catolice și mai ales în cele protestante. Studiul continuă cu istoria predicii funebre la români, înrăuită atât de fondul tradițional al culturii vechi românești, cât și de moștenirea bizantino-slavă sau maghiar-occidentală (în cazul Transilvaniei), care au contribuit fiecare în felul lor la elaborarea unui model propriu, original.

¹ Ana Dumitran, *Poarta cerului*, Alba Iulia, Editura Altip, 2007, p. 156.

² Publicate în volumul *Reprezentări ale morții în Transilvania secolelor XVI-XX*, coordonat de Mihaela Grancea, Cluj-Napoca, Editura Casa Cărții de Știință, 2005, p. 86-129, respectiv *Discursuri despre moarte în Transilvania secolelor XVI-XX*, editat de Mihaela Grancea și Ana Dumitran, Cluj-Napoca, Editura Casa Cărții de Știință, 2006, p. 270-302.

³ *Religie ortodoxă – religie reformată. Ipostaze ale identității confesionale a românilor din Transilvania în secolele XVI-XVII*, Cluj-Napoca, Editura Nereamia Napocae, 2004, p. 214.

Introducerea autoarei prezintă, în mai multe subcapitole, argumentele care au determinat publicarea acestei colecții omiletice. Prezenta lucrare depășește însă limitele unui repertoriu omiletic, prin studiul amănunțit la care a fost supus materialul documentar, care îi lasă oricărui cititor posibilitatea de a intra în lumea discursului funebru creștin-ortodox ardelenesc al secolelor XVII-XVIII. Primul merit al studiului de față îl constituie numărul considerabil al materialelor documentare cercetate – fonduri de carte veche tipărită și manuscrisă din București, Cluj-Napoca, Sibiu, Alba Iulia, Sălaj și Timișoara. Ideea integrării textelor omiletice, atât a celor tipărite, cât și a versiunilor copiate, augmentate, hibridizate etc, în corpus-ul cărții reprezintă un demers reușit, pentru că „ideea cea mai valoroasă a istoricului este aceea de a lăsa textele să grăiască din nou ca documente istorice, literare și teologice, expresivitatea lor savuroasă exercitând o adevărată terapie a logosului pentru comoditățile de limbaj de astăzi”¹.

Conform mărturisirii autoarei, scopul acestei lucrări a fost cel de prezentare a mai multor variante de *predici*, *iertăciuni* și *versuri* funebre, rostite cu ocazia înmormântării în comunitățile românești din Transilvania (în unele cazuri ele au depășit arealul geografic vizat), deoarece „doar în acest mediu pare să se fi dezvoltat o preocupare specială pentru omiletica funebă”². Perioada de timp în care ele au circulat prin tipar, copii, versiuni augmentate sau hibridizate, depășește secolul al XVII-lea și se întinde până dincolo de jumătatea veacului al XIX-lea, un exemplu fiind *Cazania pentru sufletele dreptilor și păcătoșilor* (cu autor necunoscut), care rămâne cea mai longevivă și răspândită predică funebă. Am amintit *predicile*, *iertăciunile* și *versurile*, prin care se probează faptul că omilia funebă rostită de preoțimea românească din Ardeal a devenit mai complexă începând cu secolul al XVI-lea, păstrându-și aproximativ aceeași structură până în prezent. Ea cuprinde în primul rând o *predică tematică*, ținută în jurul unui text biblic sau patristic cu relevanță pentru evenimentul propriu-zis: parabole biblice care aduc în prim plan Judecata de Apoi, iminența sfârșitului, pregătirea morală a creștinului pentru eternitate, situații din viața unor sfinți servind ca modele de trăire creștină etc. Odată încheiat acest discurs, se trece la cea de-a doua parte, *iertăciunea* sau *versul* funebru, care reprezintă, într-un fel, *personalizarea* predicii; iertăciunile constituie un moment de maximă sensibilitate, în care preotul, în numele celui decedat, face invitația celor prezenți să-i dea cuvenita iertare. Având în vedere că în spațiul extracarpatic nu se întâlnește acest obicei al iertăciunilor, putem afirma fără greș că el este un rod al influenței protestante, însă perfect adaptat la litera și spiritul Ortodoxiei; citind textele în cauză, nu pot trece neobservate pasaje în care este invocată Fecioara Maria, ori cei doisprezece Apostoli și alți sfinți, și se amintește rudelor rămase datorita de a face pomeniri pentru sufletul celui mort. În ceea ce privește *versul* (cântec, joltar), el poate fi definit cel mai simplu ca o iertăciune exprimată poetic. Primele versuri au fost traduse din limba maghiară, într-un fel de *proză ritmată*. Ele s-au bucurat de o largă răspândire în Bihor, de unde s-au difuzat, prin Sălaj și Zarand, în restul Transilvaniei. Dintre copiii cei mai cunoscuți, sunt amintiți popa Ursu din Cotiglet, popa Filip Gherman din Urmeniș (cu versuri traduse integral din limba maghiară), diacul Anghel din Crăciunești, diacul Avram din Poiana și alții.

¹ *Poarta cerinului*, „Studiu introductiv”, p. XVIII.

² *Ibidem*, p. 2.

Urmează repertoriul omiletic propriu-zis, structurat pe 23 de categorii de cuvântări funebre: predici cu caracter escatologic, cuvântări cu accent pe imperativul moral, bazate pe *exempla* din literatura patristică sau pe texte biblice (parabola bogatului nemilostiv și a săracului Lazăr), *iertăciuni* sau *versuri* funebre. Capitolele 21 și 22 sunt dedicate creației omiletice a protopopului Ioan Zoba din Vinț: *Sicriul de aur* (Sebeș, 1683), *Cazanii la oameni morți*, anexă a Molitvelnicului (Alba Iulia, 1689), conținând patru cazanii și două *iertăciuni*. Textele funebre ale preotului Ioan Zoba, personalitate cu o cultură impresionantă (pentru nivelul la care ne-am obișnuit să-i plasăm pe preoții români de dinainte de secolul al XVIII-lea), depășesc creațiile precedente prin originalitate, structură modernă, discurs accesibil și bine ancorat în Scriptură, dar și în tradiția ortodoxă. Alături de el, se cuvin amintiți unii copiiști, precum popa Ursu din Cotiglet, popa Pătru din Tinăud, dascălul Toader din Feldru, care au asigurat prin copierea textelor, în multe cazuri și prin aport propriu, transmiterea cuvântărilor funebre. Având apoi în vedere perioada în care s-au scris și copiat aceste cazanii, marcată pe plan religios de încercările de atragere a românilor la Reformă, este remarcabil că textele omiletice nu păstrează influențe protestante decât prin prezența speciei omiletice a *iertăciunilor* și a *versurilor funebre*. În ceea ce privește doctrina, cu rarissime excepții – câteva expresii discutabile din textele protopopului Ioan Zoba sau unele cântece ale popii Filip Gherman din Urmeniș – ele sunt marcate de un puternic spirit tradițional-ortodox: „Adevărata surpriză este constatarea atunci când sunt comparate textele că elementele de credință calvine sunt ca și inexistente sau oricum, interpretabile, în schimb există pasaje întregi [...] preluate din vechea literatură bizantino-slavă [...] discursul funebru nu a fost deci unul de natură să-i deturneze pe români spre o altă confesiune ci, dimpotrivă, le-a întărit vechea credință, oferindu-le ocazia de a lua învățătură și de a se simți astfel mai bine protejați în fața tentativelor prozelitiste”¹. Repertoriul omiletic se încheie cu capitolul 23, „O nouă generație de cazanii”, desemnând prin acest generic noul tip de predici funebre, databile în secolul XVIII, însă mai vechi de anul 1784 (dată la care apar *Propovedaniile* lui Samuil Micu), care se remarcă printr-un discurs mult mai elaborat, destinat „mai degrabă să educe decât să mângâie”².

În final, poate că se cere un răspuns la întrebarea: cui i se adresează acest material publicat sub numele de *Poarta cerinului*? El poate fi foarte ușor de dat: tuturor celor ce, la un moment dat, mai devreme sau mai târziu, vor trece prin această poartă, adăugând că orice om, căutător cinstit al sensului vieții, întreabă și *se întreabă* mereu dacă acest sens este înghițit de moarte sau este valorificat în viața eternă?! Lecturarea unei asemenea colecții de predici funebre ar putea fi la fel de necesară pe cât de inevitabil este spectrul morții în conștiința majorității oamenilor. Știm că subiectul cercetării de față e departe de a se fi epuizat în scrisul istoric românesc, și poate de aceea este important un asemenea demers, pentru că el capătă în ochii diverșilor cititori valențe multiple. Istoricul avizat își va putea construi o imagine asupra impactului pe care l-a avut *imago mortis* în Transilvania secolului al XVII-lea, rod al influențelor târzii din Europa Occidentală, multate pe realitățile sociale și cultural-religioase de aici. Oricum, thanatologia este o secțiune a antropologiei istorice încă

¹ *Ibidem*, p. 21.

² *Ibidem*, p. 431.

destul de puțin investigată și ca atare foarte generoasă și provocatoare pentru cercetător. Avem apoi ocazia să pătrundem în universul social-religios al comunităților ortodoxe din Transilvania, într-un timp în care moartea era un eveniment mult mai prezent (ca urmare a epidemiilor, deceselor infantile, a speranței de viață reduse etc.), generator de atitudini diverse și în mare măsură diferite de cele pe care le au astăzi individul și societatea modernă. Desigur, poate că felul în care era înțeleasă atunci „moartea inevitabilă, moartea neașteptată, moartea cotidiană [...]”, moment de maximă coeziune a comunității, în care diferențele etnice, sociale, diferențele politice sau resentimentele se estompau până la dispariție în fața implacabilului morții¹ mai are slabe ecouri în modul de desfășurare al înmormântărilor din satul românesc de astăzi, izolat și îmbătrânit. Cred, mai departe, că mesajul cărții de față îi poate interesa foarte mult pe clerici, știut fiind că una dintre marile pietre de încercare ale pastorației este *cuvântul tămăduitor*, cuvântul care vindecă durerea și dă speranță. Un preot care citește măcar câteva cazanii din prezenta colecție, va înțelege că sunt anumite lucruri în firea omului (cum este teama de moarte) care nu vor părăsi mentalul colectiv al umanității și care cer mereu răspunsuri noi, adecvate; lectura acestei cărți contribuie mult la înțelegerea evoluției gândirii umane dintr-un spațiu istoric, geografic și cultural. Deși tradiția *iertăciunilor* și a *versului* la înmormântare tinde să se dilueze, să se reducă sau să dispară, lăsând locul unei predici tematice la care se adaugă citirea lapidară a unei biografii a persoanei decedate, adaptate pragmatismului omului modern, totuși nu putem trece indiferenți peste frumusețea arhaică a unor *iertăciuni* sau *poezii funebre*: „O, lume veselitoare/ curund ești trecătoare/ nu te óme dezmerda/ că Domnul te va cerceta”².

Benone Simeon Scrob

Toma Goronea, *Fortificația bastionară de tip Vauban de la Alba Iulia (prima jumătate a secolului al XVIII-lea)*, Alba Iulia, Editura Aeternitas, 2007, 167 p. (il. alb-negru și color).

O lectură atentă a discursului istoric semnat de Toma Goronea, diseminat pe parcursul lucrării de față, ne îndreaptă, aproape instantaneu, spre mult discutata *hartă a civilizației în epoca Luminilor* din cunoscuta carte lui Larry Wolff, *Inventarea Europei de Est* (traducere din engleză de Bianca Rizzoli, București, Humanitas, 2000), în care ni se propune un incitant studiu interdisciplinar și poliglot al veacului Luminilor. De ce menționăm această contribuție? După opinia noastră, cetatea bastionară de tip Vauban de la Alba Iulia din prima jumătate a secolului al XVIII-lea reprezintă, prin scopurile politice, sociale și militare pentru care a fost proiectată de către cercurile aulice și guberniale, un anumit segment de civilizație europeană în veacul Luminilor. De fapt, autorul ne demonstrează, prin forma actuală de redactare a cărții – la origine, o apreciată teză de doctorat în Istorie – și, îndeosebi, prin incitanta problematică a celor patru capitole, inegale ca întindere, dar și în ceea ce privește consistența discursului istoric, că fortificația din capitala Principatului transilvănean ilustrează anumite finalități culturale și politice, asupra cărora a insistat istoricul postpașoptist și romantic

¹ *Ibidem*, p. 10.

² *Ibidem*, p. 358, din *Cântec la morți*, Trezneu, jud. Sălaj.